

А. Б. Салқынбай,

өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан

Т. САЙРАМБАЕВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ СИНТАКСИСІ

Қазақ ғылымының көсегесін көгертіп, ғылым көкжиегін кеңейткен XX ғасыр екенінде дау болмаса керек. А. Байтұрсынұлы зерттеулерінен бастау алатын қазақ тіл білімі осы кезеңде сала-салаға бөлініп зерттеле бастады. Қазақ тілін ана тілі ретінде терең білетін (тілді білмей-ақ, сыртынан тон пішіп зерттеушілердің еңбегін де бағалап жүрміз ғой) ғалымдар шоғыры кемел тіліміздің грамматикалық құрылымына терең бойлай, тіл ғылымының жан-жақты өркендеуіне барынша өз үлестерін қосып жатты. Қазақ тіл білімін зерттеушілердің осылайша буын-буыны өсіп жетілді. XX ғасыр – кеңестік кезең – қазақ тіл білімінің дамуында маңызды рөл атқарды деп нық сеніммен айтуға болар еді. Бұл кезеңде, негізінен, тұлғаның формалық сипатын негізге алатын құрылымдық грамматика дамыды, лексикологияның барлық салалары бойынша іргелі ғылыми зерттеулер жазылып, қазақ тілінің басты бағыттары мен тіл дамуының негізгі заңдылықтары анықталды, жүйеленді, қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктері сараланды.

Ғылымға 60-жылдары келген үлкен бір толқынның ішінде Шымкенттің Бөйдібек топырағынан шыққан Талғат Сайрамбайұлы да бар еді. Т.Сайрамбаев қазақ тіліндегі сөз тіркесінің теориялық мәселелерін алғаш рет айшықты түрде зерделеп, ұстазы М. Балақаевтың ғылыми жетекшілігімен кандидаттық және докторлық диссертациясын осы тақырып аясында жазды. Сөйлеу тілінде белсенді әрі жиі жұмсалатын күрделі сөз тіркестерінің негізгі ерекшеліктерін анықтап, оның аясын кеңейтетін негізгі факторларды көрсету арқылы тіл дамуындағы синтаксистік жолдың маңызын көрсетті.

Өркениет пен мәдениеттің жетілуіне сәйкес тіл дамуының маңызды сипаты әрі негізгі белгісі аналитикалық жол екені жалпы тіл білімінде негізделген, дәлелденген көзқарас. Сөз тіркестері сөйлемдегі ойды айқындаудың, пікір білдірудің негізгі кірпіштері деп танысақ, ойлау жүйесінің дамуына сай, олардың да тұлғалық және мағыналық тұрғыдан күрделенуінің тіл дамуы үшін ғана емес, герменевтика, психолингвистика, когнитивті тіл білімі

үшін де маңыздылығы арта түспек. Ғалым зерттеп, дәлелдегендей, сөз тіркесінің аясы әрбір сөз табының күрделі түрлерінің, көмекші етістіктің, көмекші есімнің, модаль сөздердің, шылаулардың, нумеративті сөздердің, түрлі қосымшалар мен фразеологиялық тізбектердің негізінде күрделе түсті. Сөйлеу тілінің күрделенуі ойлау жүйесінің, айтылар пікірдің күрделенуі деп түсінген абзал. Демек халық тілінің кемелдене түсуі – сөз тіркестерінің күрделенуінен де анық аңғарылады.

Сөз тіркестерінің сөзбен, фразеологизмдермен арақатынасын анықтаған Т.С. Сайрамбаев “Қазіргі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркестері” атты монографиялық зерттеуінде соңғы кезде (XX ғасырдың 80-жылдары) сөз тіркестері туралы еңбектерде оның зерттеу нысандары туралы теориялық таластың көбейе түскенін айта келіп, сөз бен күрделі сөз, сөз бен сөз тіркесі арасындағы арақатынасты ашып көрсетудің маңызы бар екенін тілге тиек етеді. Сөз жеке ұғымды ғана білдіретін болса, сөз тіркестерінің көлемі жағынан да, мағыналық ерекшеліктері жағынан да күрделірек қасиеті бар екені аталады. Автордың пайымдауынша, “сөз бен сөз тіркесінің бір-біріне ұқсастығы - олардың екеуі де бір сөйлемнің құрамында қолданылады, кейде сөйлемнің қызметін атқара алады. Ал кейде сөйлеу процесінен бөліп алғанда екеуі де белгілі бір ұғымды білдіргенімен, ол жайындағы көзқарасты, хабарды субъектінің ол ұғымға қатысын білдіре алмайды”.

Т. Сайрамбаев күрделі сөздер мен сөз тіркесін ажырату үшін мынадай мәселелерге көңіл бөлу қажеттігін де анықтады:

- 1) әрбір сөз табының күрделі түрі, оның жасалу жолдары;
- 2) жалпы күрделі сөздер, олардың түрлері, бір-бірінен айырмашылығы;
- 3) күрделі сөздердің сөз тіркестерінің жеке сыңарларынан және бүтіндей жай сөз тіркесінен айырмашылығы;
- 4) олардың мағыналық ерекшелігі [1. 29].

Түркі тіл білімі мен қазақ тіл біліміндегі айтылған ойларға шолу жасап, ондағы түйінді ойларға тоқтала отырып, ғалым күрделі сөз

бен сөз тіркесінің айырмашылығы ретінде жеті түрлі белгіні анықтайды. Онда күрделі сөз – сөз жасаудың бір түрі ретінде анықталады. Күрделі сөз бен сөз тіркесінің арасындағы айырмашылықтарға ғылыми талдау жасайды.

Күрделі сөздің әрбір сыңары бір-бірімен тығыз мағыналық байланыста айтылатыны, күрделі сөздің әрбір сыңарында жеке-жеке мағына болуы да, болмауы да мүмкіндігі, күрделі сөздің әрбір сыңарына жеке-жеке сұрақ қойылмайтыны, әрбір сыңарының орны тұрақты болатыны, тұтасымен барып басқа сөзбен синтаксистік байланысқа түсетіні т.б. тәптіштеп жазылады. Мұндағы айтылған күрделі сөздердің табиғаты мен сөз тіркесінің дамуы арқылы жасалған күрделі сөздердің мағыналық құрылымы мен олардың сөз тіркесінен өзгешелігі бірдей деп түсінеміз.

Сөз тіркестерінің синтаксис теориясындағы маңызы олардың басқа тілдік бірліктерге (сөйлем мен сөзге) қатысымен айқындалады. Сондықтан бұл мәселенің зерттелуі сөз тіркесінің жалпы тұжырымдамасымен байланысты болады. Батыс ғылымында Ф. де Соссюр синтагма түсінігін синтаксиске де, морфологияға да ортақ деп қарастыруы оның жалпы лингвистикалық тұжырымдарынан туындайды. Қатар келген кез келген тілдік элементті (олардың бірі анықталушы, екіншісі анықтаушы қатынастарын белгілейді) синтагмаға жатқызып, “синтагма всегда состоит из двух или нескольких последовательных единиц” – деген анықтама береді [2, 121]. Синтагма түсінігінде туынды сөздің морфемасы да, септеу формалары да, сөз тіркестері де, бастауыш пен бастауыштың қосылуы да, тіпті күрделі сөйлемнің бөліктері де еніп кетеді. Екінші қырынан алғанда, синтагманың анықтамасында сөз тіркесінің міндетті түрде екі мүшеден құралаатыны туралы айтылмай, синтагманың ең аз көлемі – *екі элемент, екі мүше* туралы мәлімет беріледі.

Бүгінде бұл түсінік әрі қарай ғылыми-теориялық тұрғыдан дамытылуда. Өйткені Соссюр ұсынған абстрактілі терминнің көлеңкесінде басқа, синтагматикаға қатысы бар терминдер көрінбей қалғандай еді. Сөз тіркесі (Соссюрдің түсінігі бойынша синтагманың бір түрі) мен сөздің арасында номинативті бірліктер ретінде белгілі бір жақындық бар, бірақ бұл екеуі біріне бірі пара-пар емес. Сөз бөліктері (морфемалар) мен сөз тіркесі мүшелерінің

арасындағы айырмашылықты ескере отырып, С. Карцевский синтагмалардың екі түрін бөліп қарастырады. Олар: “ішкі” синтагма (яғни морфемалар) және “сыртқы” (яғни сөз тіркестерге жақын синтаксикалық бірліктер).

Бұл теория тұрғысынан да қазақ ғалымы Т. Сайрамбаев жасаған ғылыми негіздің жүйелі екені анықталады. Сөз тіркестерін құрылымдық-сандық тұрғыдан: *жай* сөз тіркестері (екі мүшелі, екі толық мағыналы сөзден тұратын) және *күрделі* сөз тіркестері (үш, төрт не одан да көп сөзден құралған) деп бөліп қарастырды; сөз тіркесінің көлемін оның құрамындағы ең аз деген бөліктері арқылы зерделеп: сөз тіркесі кем дегенде екі толық мағыналы сөзден құралады, өйткені жай екі мүшелі сөз тіркесі барлық күрделі сөз тіркестерінің негізінде жатады деп тұжырымдады. Сөз тіркесінің ең аз көлемін анықтау арқылы сөз тіркесін сөйлемнен бөлек қарастырып, олардың басты ерекшеліктері мен байланысын саралады. Сөз тіркесінің анықтамасын және күрделі сөз тіркестерінің ең үлкен көлемін де дұрыс талдады; сөз тіркесінің көлемін оның грамматикалық табиғаты анықтап тұратынын дәлелдеді. Сөз тіркесінің көлемі және күрделену шегі оның сөйлеммен салыстырғандағы сапалық айырмашылықтарымен байланысты болатынын ғылыми-теориялық негізде талдады.

Сөздің өзі жалпы, абстракциялық ұғымды атайды да, синтаксистік сөз тіркесі дәлдік, нақтылықты, айқындалған ұғымды көрсетеді. Тіл-тілдің қайсысында болмасын зат есім - зат есім тіркесінен тұратын атаулардың номинациялануы күшті қарқынға ие. Оның мәнісі зат есімнің ішкі мағыналық құрылымымен байланысты болса керек. Яғни зат есім өз бойына сандық та, сындық та, тіпті кей уақыттарда қимылдық та қасиеттерді жалпылай сыйғыза алады. Зат есімді сөздердің дені референтті атаулар болып табылады. Олардың семантикалық қорында архисеманың негізінде сақталған өзексема мен арнайы сема тұрақты түрде өмір сүреді. Мұның өзі, түптеп келгенде, түбірлердің синкретизмімен байланысты құбылыс деп бағалауға болар еді. Тілдік жүйенің осы заңдылығы сөз тіркестері негізінде жаңа атау жасаудың басты тәсілін де қалыптастырғаны белгілі. Сөз тіркестерінің лексикалануы арқылы аналитикалық тәсіл бойынша жаңа туынды сөздер жасалады деген пікірді қаузап, өзімізге дейін біраз ғылыми талас тудырып келген мәселе бойынша ізденушілерімізге

тақырып беріп, матаса және қабыса байланысқан сөз тіркестерінің лексикалануы мәселесін ғылыми айналысқа шығарғанда, біз, ең алдымен, профессор Т. Сайрамбаевтың қолдауын сезіндік. Тілдік деректерді мол талдап, кең қорытатын ұстаз-ғалым, тілімізде жасалып жатқан атаулардан мысалдар тауып, оның ғылыми негізділігін дәлелдеуде көп пікір қосып, кеңес бергенін әсте ұмытармыз ба, кейінгі аспиранттарымыз ұмытар ма?!

Жеке сөздер тәрізді сөз тіркестері де предикативтілік категория мен интонация арқылы коммуникативті қызмет атқарады (*қатал қыс және қыс қатал, қыс қатал болды және т.б.*). Сөз тіркестері жайылма сөйлемдерді құрауға жиі қолданылады. Сонымен, сөйлем арқылы коммуникативті қызмет атқару барысында, сөз тіркестері сөйлем мүшесі ретінде танылады. Сөйлем құрамындағы сөз тіркесі сөйлем түріне, сөйлемнің басқа элементтерінің ықпалымен немесе сөйлем мақсатына, болмаса интонациялық-мағыналық ерекшеліктеріне және т.б. жағдайларға байланысты түрлі өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Нәтижесінде сөйлем түріне қарай тіркестердің жаңа құрылымдық типтері жасалады.

Сөйлемнің құрамына енген сөздер мен сөз тіркестерінің құрылымдық өзгеру процестері саны көп және олар әртүрлі болады. Бұл мәселе де Т. Сайрамбаев еңбектерінде едәуір орын алып, өзіндік зерттеу нысаны болғаны белгілі. Ғалым зерттеулерінің бір ерекшелігі көп ғалымдар талдай қоймаған, аңғарылып, атала бермейтін тілдік деректерді ғылыми айналысқа шығарып, қалтарыста қалған көмекші бірліктердің сөйлемдегі мағынасы мен мазмұндық мәнін ерекше атап көрсету дер едік. Мәселен, сөйлем мүшесі ретінде талдана бермейтін көмекші сөздердің бағы Т. Сайрамбаев зерттеулерінде жақсы ашылады. Сөздер сөйлем мүшесі болуы үшін бір сұраққа жауап беруі қажет деген түсінікке ғылыми нақтылық беруді ұсынған ғалым, көмекші сөздердің негізгі сөздерсіз қолданыла алмайтынын ескеріп, сөйлемде олардың грамматикалық сипаты көмекшілер арқылы көрінетінін тілдік деректерді келтіре дәлелдейді. Сөйлем мүшесі болуда сөздер бір-бірімен синтаксистік қатынаста келеді, сондықтан оның грамматикалық мағынасы да осы қатынас негізінде анықталуы қажет деген тұжырым айтады.

Тілдің табиғаты тізбекті болса да, синтаксисте сөз тіркестерінің негізгі және тәуелді компоненттері арасындағы байланыс тек түйісу орнымен немесе қатар келуімен ғана анықталмайды. Оны басқа да құралдар анықтай арқылы, мәселен: мағыналық байланыс, әртүрлі орын тәртібі, интонация және т.с.с. Сөйлемнің мағынасына, мақсатына, стиліне, эмоциялық реңіне қарай сөздер мен тіркестердің орын тәртібі әртүрлі болуы мүмкін. Осы жағдаяттарды анықтай келе, профессор Т. Сайрамбаев сөйлем мүшелерінің жасалуындағы мынадай топтарды анықтайды: “негізгі сөз таптарының сөйлем мүшесі болуы, негізгі сөздер мен көмекші сөздердің түйдектелуі арқылы сөйлем мүшесі болуы, негізгі сөздер шартты райлы болып, егістікті тіркес арқылы сөйлем мүшесі болуы, тұрақты тіркесті сөйлем мүшелері, бір сөздің қайталануы арқылы сөйлем мүшесі болуы, сөйлемнің де сөйлем мүшесі болуы (кейін ғалым “Сөз-сөйлем” теориясын жасап, ізденушісіне кандидаттық диссертация қорғатты), қысқарған сөзді сөйлем мүшелері, жеке дыбысты сөйлем мүшелері” [1.278]. Бұл пікірмен де қосылуға тура келеді. Өйткені сөйлеуде жұмсалатын әрбір тілдік бірліктің сөйлем жүйесінде өзіндік мағынасы, мәні, ой мазмұнын бекітуде рөлі бар. Сөйлемнің бір “элементі болып табылатын сөз де, сөз бен көмекші сөздің тіркесі және тұрақты тіркестер де сөйлемге енгенде қалай да белгілі бір заңдылықтар негізінде жүзеге асады” [1.283].

Қазіргі әдеби тілде синтагмалық бөліктері бір-бірімен салаласа байланысатын көп мүшелі сөз тіркестерінің мүшеленуі де жиі кездеседі. Синтаксистік алмасулар бір сөз тіркесінің аумағынан алшақтамауы да мүмкін, бірақ негізгі шарт орындалуы қажет, яғни сөз тіркесі көп мүшелі (кем дегенде үш мүшесі бар) болуы тиіс. Сөз тіркестері бөліктерінің арасындағы қатынастар, мағыналық байланыстар өзгергенде, жаңа модель (үлгілер) пайда болады. Ондай үлгілер адъективті және субстантивті болуы мүмкін. Бұл құбылыстың негізінде тіліміздегі есімдердің мағыналық құрылымының кеңеюімен байланысты. Т. Сайрамбаев сөз тіркесінде – тіркесімділік, ал сөйлем мүшелерінде – байланыс маңызды, сөз тіркесі сөйлем мүшелеріне қарағанда қалыптасуы жағынан кеш пайда болған деп есептейді [1.271].

Грамматика саласының даму процесіне назар аударған ғалым сөйлеу тіліндегі синтаксистің мәніне ерекше көңіл бөледі. Бала тілінің синтаксисіне, алғашқы сөйлеу жүйесіндегі ойдың, пікірдің берілуіндегі синтаксистің маңызына тоқталады. Егер белгілі интонацияға ие болса, жеке сөздердің сөйлем болуы мүмкін деген ой айтады. Мұндай ғылыми пікірлер қазақ синтаксисінің болашақта дамуына қатысты айтылған бастамалар деуге толық негіз бар.

Қорыта айтқанда, қазақ синтаксисінің зерттелуіне профессор Т. Сайрамбаев өзіндік үлкен үлес қосқан ғалым. Оның еңбектерін қай-

талай оқығанда, қазақ тіліндегі сөз тіркесін зерттеуде қандай ғылыми тұжырымға қол жеткізілді, болашақта қандай бағытта ізденуге болар еді деген сұрақтардың біразына жауап ала аласыз. Жастардан көмегін аямайтын, сол жасаған көмегін «өзгелердей» сатпайтын жақсы аға биыл 75-ке шығар еді... Артына өлмес мұра қалдырған профессор Т. Сайрамбаев есімі әлі талай ғылыми еңбектерде жазыларына, айтыларына сенім кәміл.

1. Сайрамбаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Сөз тіркесі. Алматы, 2010. 29-бет

2. Соссюр Ф. Де. Курс общей лингвистики. М., 1933.

**Салкинбай Анар Бекмырзаевна
Т. САЙРАМБАЕВ И КАЗАХСКИЙ СИНТАКСИС**

В статье анализируются труды профессора Т. Сайрамбаева, посвященные теории словосочетаний в казахском языке.

**Salkinbai Anar Bekmyrzaevna
T. SAYRAMBAEV AND KAZAKH SYNTAX**

The article analyzes the work of Professor T. Sayrambaev devoted to theories of phrase in the Kazakh language.

Гүлдархан Смағұлова,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Smagulova.g@mail.ru

ТАЛҒАТ САЙРАМБАЙҰЛЫ: КЕМЕЛДІК ПЕН КЕҢДІК

Профессор Талғат Сайрамбайұлымен Ұлттық университеттің қабырғасында, филология факультетінде әріптес әрі ағалы-қарындас болып еңбек еткенімізге 40 жылға жуық уақыт өтіпті.

Қазақ тіл білімінің дамуына үлес қосқан, әсіресе, синтаксис саласында өнімді зерттеулер жүргізген және Қазақстан ғылымына көптеген шәкірт ғалымдарды дайындаған ғалым Аға туралы 75 жас мерейтойы күні өз жадымызда қалған ғибратты сәттерді бөліскеніміз жөн болар.

Әр кезеңде ұрпақ ауысқан сайын алдыңғы толқын ағалардың ғұмыр мен ғылымдағы іздері, айтқан ақыл-нұсқалары кейінгілерге үлгі, өнеге болып жаңғырып отырады. Мәселе - оны жеткізушілер мен тыңдаушылардың арасындағы өзара ықпалдастықтың болуы және әсерлі әңгіменің нәтижеге бағытталуы.

Біздің де білім іздеген тұстағы шәкірттік жылдарымызда, жас ұстаз ретінде дәрісхана есігін имене ашып, алғашқы сабақтарды бастағанымызда демеу беретін, жебеп жіберетін

әріптес ағаларымыз болды. Жастықтың ерекшелігі ғой, кейде бір нәрсені артығырақ біліп, бұрынырақ айтып қалсақ, соған астамсып, шікірейіп қалатынбыз. Сонда Төкең сияқты ағаларымыз шын пейілдерімен, риза кейіппен, «е, сөйткендерің дұрыс, сендер жассыңдар ғой, сендер білмегенде кім біледі» деп тіпті желпіндіріп жібереді. Ол кезде олардың өздері соншалықты қартайып отырған жоқ, керісінше кітапханаға бізден бұрын барып, бізден бұрын тіл біліміндегі «жаңа дүниелерді» игеріп жүретін.

Ұлттық университеттің филология факультетінде өзіміз дәріс алған ғылымдағы заңғар тау ағалар бейнелері алыстаған сайын, биіктеп барады. «Ағалар» деп әр ойымызды бекер түздықтап отырған жоқпыз.

Қазақ филологиясы кафедрасында бізге дәріс оқыған Мархабат Томанұлы, Хасан Кәрімұлы, Мырзатай Серғалиұлынан бастап, күні кешеге дейін әріптес болған Ағалар – Айтбай Айғабылұлы, Сапархан Мырзабек, Талғат